

ISSN 2667-4432

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/juhis>

Journal of Universal History Studies

Balkanlarda Osmanlı Öncesi Kuman/Kıpçak Türkleri¹

Cuman/Kipchak Turks in the Pre-Ottoman Balkans

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 13.09.2020/28.09.2020

pp. 99-111

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 3/(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) • October • 2020 •

Ahmet GÖKBEL

Ahi Evran University, Professor Doctor, International Relations, Kırşehir, Turkey

Email: agokbel@gmail.com

Orcid Number: 0000-0001-8259-8808

Cite: Gökbel, A. (2020). Balkanlarda Osmanlı Öncesi Kuman/Kıpçak Türkleri . Journal of Universal History Studies , 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) , 99-111 . DOI: 10.38000/juhis.794463

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Öz

Makalede Osmanlı öncesi Balkanlar'da Kuman/Kıpçak Türkleri'nin durumu ele alınacaktır. Asıl konumuza geçmeden önce Kumanların tanınması amacıyla onların menşei, ortaya çıkışları ve bu Türk kavminin çeşitli milletler tarafından hangi isimlerle anıldıkları hakkında bilgi verilecektir. Bu ön bilgiden sonra Kumanlar'ın Osmanlı öncesinde Balkanlardaki durumu üzerinde durulacak ve bunun daha iyi anlaşılması için Kuman-Macar, Kuman-Romen ve Kuman-Bulgar ilişkileri tek tek ele alınarak konumuz işlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kumanlar, Kıpçaklar, Kumanlar-Macarlar, Kumanlar-Romenler, Kumanlar-Bulgarlar.

Abstract

This article will discuss the situation of the Cuman / Kipchak Turks in the Balkans before the Ottoman Empire. Before moving on to our main subject, it will give information about the origin of the Cumans, their emergence, and the names of these Turkish people by various nations. After this preliminary information, the article will focus on the situation of the Cumans in the Balkans before the Ottoman Empire and will discuss the relations of the Cumans with different nations such as Hungarians, Romanians and Bulgarians for a better understanding.

Keywords: Cumans, Kipchaks, Cumans-Hungarians, Cumans-Romanians, Cumans-Bulgarians.

Giriş

Kuman/Kıpçak kabilelerinin etnik menşei meselesi, Türkoloji'nin en çapraşık problemlerinden birisidir. Bazı farklı görüşler ortaya atılmış ise de, çoğu tarihçiler Kumanlar'ın (Kıpçaklar) *bir Türk boyu* olduğunda birleşirler. Bunların menşesine dair ilk geniş araştırmayı yapanların başında Marquart'ı görmekteyiz. Marquart'ın Kuman'ları Uzak Doğu'da "*Murqa*" diye anılan ve Amur Nehri civarında yaşadıklarını iddia ettiği bir Moğol kavminin "*Kun*" kabilesine bağlama iddiası, onun kaynaktaki bir takım ifadeleri doğru okumaması (Örneğin "firka" sözünü kavmin ismi olarak anlayıp "Murqa" şeklinde yorumlaması) dolayısıyla kabul görmez (Marquart, 1914, s.80). Marquart'ın verilen örneğe benzeyen çok fazla yanlışı Pelliot ve Eberhard tarafından düzeltilmiş ve tarihçiler gözünde Kuman'ların Moğol'lara dayandığı fikri kabul edilmemiştir (Rasonyi, 1983, s.28; Kurat, 1937, s.184-185; Gökbel, 2000, s. 32-33). Diğer yandan "Kun" adının, yine bir Moğol-Tibet karışımı olan T'u-yü-hun kavim isminden kısaltma olabileceğine yönelik G.Haloun'un iddiası da (Kafesoğlu, 1993, s.175; Kurat, 1937, s.185) ikna edici bulunmamaktadır.

Her şeye rağmen, Kuman'ların ırkî vaziyetleri kimi araştırmacıları, onlarla Âri'ler (Hind-Avrupalılar) arasında ilişki kurmaya yönlendirmektedir. Hem soy, hem kültür yönünden Türk'ü Moğol'dan çok fazla ayıramadıkları bilinen Barthold, Marquart ve Pellio'la aralarında Rassovsky'nin de olduğu garp bilginleri, tam olarak Türk saymadıkları Kuman-Kıpçak tipinin, nihayet Moğol bölgesinde Türkleşmiş bir Hind-Avrupalı kavimden ortaya çıkabileceği üzerinde durmaktadırlar (Golden, 1996, s. 47-63; Kurat, 1972, s. 71; oğlu, 1993, s.176). Diğer yandan M.Ö. II. asırda Tanrı Dağları'nın şimal bölgeleriyle Isık Gölü civarlarında meskun ve başbuğları "Kun-mo" veya "Kun-mi" (Kun-beğ, Kun-bi) olarak anılan Hun soyu ve kültürüne mensup olup ve Türklere ait bir *kurt* efsanesine sahip ve milattan sonraları da varlıklarını sürdüren Wu-sun (veya U-sun) kavminin (Ögel, 1948, s. 277-278), Çin belgelerinde saçları kırmızı (kumral), mavi-yeşil gözlü olduğu aktarılmaktadır (Eberhard, 1996, s. 104-105). Diğer yandan İslâm kaynaklarından (Birûnî 1050 sıraları, Mervezi XII. asrın ilk çeyreği) Orta Asya'da Kun isminde bir Türk kavminin, X. asır başında Kuzey Çin'de kurulan Moğol K'i-tan devletinin, özellikle 936 yılında Çin'de Liao hanedanı olarak bütün kıtayı ele geçirme çabası karşısında, buldukları yerleri bırakarak "sarılar ülkesi" (Şâriya)'ne doğru geriye çekildikleri anlaşılmaktadır (Kafesoğlu, 1993, s.176). Bu "sarı"larla, adları aynı anlamda olan Kunlar'ın, köken yönünden alakası araştırılmıştır: Mervezi'ye göre kısmen Aral gölüne kadar çekilmiş olan bu "sarı"ların ya "Sarı-Uygur"lardan olabileceği (Minorsky, 1937, s.317) veya "sarı-su" ırmak adında ve Türgiş hâkanının başkenti dolaylarındaki (çu'nun batısı) İbn Hurdâdbih'in aktardığı "sarigh" kasabasında izleri bulunan "Sarı Türgiş"lerle birleştirilebileceği zannedilmiştir (Minorsky, 1937, s.284). Ayrıca Kimek ülkesine kadar uzandığı zannedilen yol üstünde Gerdizi'nin "*Ulu Kuman*" diye aktardığı bir bozkır alanı mevcuttur (Minorsky, 1937, s.306-315).

Bahaeddin Ögel, Kuman/Kıpçak'ları *Kuzey Türkleri* 'i olarak görür. Ona göre, Kuzeybatı Sibirya'da İrtiş nehri ile Ural nehri arasında yaşayan Türklere ekseri *Kıpçak* adı verilmiştir. O, Bulgarlar ve Macarların ilk başlarda Türk tesirlerini, çoğunlukla Kuman/Kıpçak'lardan aldığını ve VI. yüzyılda Bulgarlarla Macarları bu bölgelerden uzaklaştıran Sabır Türklerinin de köken itibariyle Kumanlar'dan olabileceği fikrini taşımaktadır (Ögel, 1979, s.152).

Kaynaklarda *Kun*, *Kimek* gibi Türk varlıkları eşliğinde zaman zaman *Başkurt*, *Uz* ve *As* gibi müstakil sayılan boylar da Kıpçaklar içerisinde veya onların yanında bahsedilirler. Kimi müverrihlere göre de Kanglı, Kıpçak, Kun ve Kimak gibi kabileler geniş manada Kuman/Kıpçak oluşumunun ayrı şubelerinden

sayılmaktadır (Hazai, 1979, s.126; Togan, 1981, s.159; Özyetkin, 1994, s.16; Sümer, 1997, s. 53-55; Kıldıroğlu, 2013, s. 120-126). Bazı kaynakların *Kıpçak-Kanglı* ve *Kıpçak-Kimek* irtibatını aktardığı görülmektedir. Yaygın anlayışa göre Kıpçaklar, Kimekler'in büyük ve etkili kollarından birini meydana getirmektedir. X. yüzyılda Kimek'lerin "İmi", "İmâk", "Tatar", "Balandır", "Khufçâğ", "Lngâz" ve "Eclad" isimindeki boylardan oluştuğu anlaşılmaktadır (Gerdizî, 1968, s. 357; Hazai, 1979, s.126; Kurat, 1972, s. 69; Sümer, 1967, s. 53-55,73-75; Türk Ansiklopedisi, 1975, s. 109).² Türk mitolojisi ve Türk boylarının menşeleri hakkında söylenen efsaneler de Kuman/Kıpçakların bir Türk boyu olduğunu desteklemektedir. Sonuç olarak, genel kabul görmeyen bir iki rivayetin haricinde tüm müverrihler, köken olarak Kumanların Türk olduğu konusunda ortak kanaate sahiptirler.

Kuman/Kıpçak'ların ortaya çıkışları konusuna gelince, bu konuda net bir şey söylemek mümkün değildir. Bu konuda genel kanaat, bu kavmin VIII. asırdan başlayarak IX, X ve XI. Yüzyıllarda tam olarak tarih sahnesine çıkmış bulunmalarıdır.³ Tarafımızca kabul gören kanaat da bu minvaldedir. Fakat bu inanışlar haricinde, VI. asırda Bulgarlarla Macarları Karadeniz'in şimalinden (Cenup Rusya) kovalayan Sabir Türk'lerini, köken olarak Kumanlar'a dayandırarak (Abstracta, 1997, s. 95; Ögel, 1979, s. 152) Kumanlar'ın ortaya çıkışlarını V. ve VI. asra kadar geriye götürülenler olduğu gibi, bu kavmin daha I. asırdan itibaren Kafkasya dağlarının şimalinde bulunan stepler ülkesinde meskun olduğunu ve bu bölgeye de "Kumanya" adının verildiğini ortaya atanlar da mevcuttur (Aygil, 1995, s. 24).

Doğu kaynaklarında Kıpçak adıyla bilinen bu Türk kavmi, Batı kaynaklarında ve Ermenilerde değişik şekillerde ifade edilmektedir. Bu nedenle bozkırlı Türk boyları arasında ayrı bir konum işgal ederler. Onlara Bizanslılar *Cumanus*, *Kumanos*, *Kumanoi*, *Komani*, Ruslar *Polovets*, Almanlar ve diğer batılı kaynaklar *Falones*, *Falben*, *Valoni*, *Valwen*, *Pallidi*, Ermeniler *Xarteks*, Macarlar *Kun*, Sırpalar, Bulgarlar, Makedonlar, Hırvatlar, Slovenler, Çekler, Slovaklar ve Lehler *Kumani* demişlerdir (Hazai, 1979, 125-126; Rasonyi, 1993, s. 136; Uğurlu, 1987, s. 7; Baştav, 1989, s. 11; Hamzaoğlu, 2000, s. 409). Latin verilerinde Bizanslıları mütakiben Kuman ismi zikredilmektedir. Türkçedeki Kuman ismi ise Bizans'tan gelmiş olabilir.

Kuman/Kıpçaklar, farklı coğrafyalarda türlü baskın girişimleri yapıp Türk tarihinde kayda değer bir şekilde yer almalarına karşın etkili bir birlik olarak hiçbir vakit bilinen bir merkez çevresinde birleşip yetkin bir birlik ortaya çıkaramamışlar ve bağımsız bir Kuman/Kıpçak siyasi yapısı oluşturamamışlardır (Sa'di-i Şirazi, 1989, s. 25; Sümer, 1997, s. 63). Bu durumun en mühim nedenlerinden bir tanesi, Kuman oluşumunun yoğun olarak göçebe olmaları yani göçebelik gelenek ve usullerine hassasiyetle bağlı olmalarıdır (Kurat, 1972, s. 75). Bu yönleri onların yerleşik ayak uyduramamalarına, dolayısıyla da yerleşik bir düzende kalamamalarına meydan vermiştir. Kumanlar'ın farklı ülkelerde veya yönetimleri altına girdikleri grupların baskısı ile yerleşik düzene adapte oldukları, daha sonra da bir şekilde yok olup gittikleri anlaşılmaktadır.

Kumanlar hakkında böyle genel bir girişten yaptıktan sonra, şimdi de Kumanlar'ın Osmanlı öncesinde Balkanlar'daki konumu üzerinde duralım. Kumanlar'ın Balkanlardaki durumunu, Kuman-Macar, Kuman-Romen, Kuman-Bulgar ilişkileri şeklinde ele alacağız.

² Ayrıca Kuman/Kıpçak-Kimek ve Kuman/Kıpçak-Kanglı ilişkileri için bkz: (Kaşgarlı Mahmud, 1972, s. 29,379; Minorsky, 1937, s. 316; Şeşen, 1985, s. 28; Rasonyi, 1993, s. 139-140; Sümer, 1967, s. 809; Kafesoğlu, 1993, s. 177; Çeyet, 1993, s. 34-35; Türk Ansiklopedisi, 1974, s. 203).

³ Bu konuda bkz: (Minorsky, 1937, s. 305; Ahincanov, 1995, s. 156,184; Pritsak, 1995, s. 153; Kurat, 1937, s. 32,184; Kurat, 1972 s. 72; Hazai, 1979, s. 373; Ögel, 1988, s. 290; Sümer, 1980, s. 32; Safran, 1993, s. 10; Rasonyi, 1993, s. 139-140; Rasonyi, 1983, s. 32-33). Ayrıca Kıpçaklar ile Kimeklerin X. asırda yerleşmiş olduğu bölgeler ve Kıpçak-Kimek yakınlığı için bkz. (Ahincanov, 1995 s. 168-170).

Kumanlar-Macarlar

Kumanların Doğu Avrupa'da ilk görünmeleri, Rus kaynaklarına göre 1030-1050 yıllarıdır (Türk Ansiklopedisi, 1975, s.40). 1060 yılı sonrasında Uzları takip ederek Tuna boylarına doğru hızlı bir biçimde yürümüşler ve 1064'te Uzları Tuna'nın cenubuna yollamışlardır. Diğer yandan Kumanların Transilvanya (Erdel)-Macaristan tarafında da yol aldıkları aktarılmaktadır. Bu nedenle XI. yüzyılın hitamına doğru, Karadeniz'in şimalindeki bozkırların bütünüyle Kumanlar'ın hükmü altına girdiği görülüyor (Rasonyi, 1943, s. 577-581; Kurat, 1972, s. 73; Baştav, 1989, s. XI). Aynı zamanda kimi Kuman oluşumlarının Macaristan kralı Laszlo (1077-1095) iktidarında, Karadeniz'in şimal kesimlerinden Karpatlar Havzası'na giderek bahsi geçen Macar kralının yönetimi altına girdikleri ve eski Macaristan'ın farklı topraklarına yerleştirildikleri, ardından da Slovakya'da 30'un üzerinde köy yerleşimleri meydana getirdikleri aktarılmaktadır. Kimilerinin ise Avusturya'ya veya Morova'ya geçtikleri söylenilmektedir (Eckhart, 1949, s. 36-37; Blaškovič 1966, s. 344-345).

XI. yüzyılın hitamına doğru *Güney Rusya, Moldava ve Eflak* civarlarını bütünüyle zapteden Kumanlar, sonraki yıllarda Bizans'a, Macaristan'a, cenup Rusya prenslik topraklarına, dahası onların sınırlarını aşarak *Lehistan*'a yürüdüler. Bu zamanlarda bahsi geçen topraklarda etkin ve sürekli hücumlarla işgal edenlerin çoğunluğunu, Kuman/Kıpçakların 5 bölüğünden biri olan Tuna bölüğü Kıpçakları meydana getirmektedir.

1091'de Macaristan'a akınlar yaparak Macar meskun mahaline giren Kumanlar'dan (Bela, 1949) Tuna bölümüne dahil olanların bir bölümünün XII. yüzyılın ilk dönemlerinde Macaristan'da ordu hizmetinde yer aldıkları aktarılıyor (Arat, 1967, s. 713-716; Kafesoğlu, 1993, s. 179; Safran, 1993, s. 15).

1099'da *Bonyak (Benek)* kumandasındaki Kuman askeri birliği, Rus prenslerinin Macarlara yönelik gerçekleştirdikleri bir akında Rusların tarafında bulunmuşlardır ve Rusların kazanmasında Kuman komutan Bonyak'ın önemli katkıları olmuştur. Bundan sonra, XII. Yüzyıl süresince Kumanlar ile Macarlar arasında yaşanan olaylara çok fazla hakim değiliz. Bu yıllarda Kumanlar büyük ihtimalle Dnestr boyları ve Tuna'nın aşağı taraflarına kadar göçerek normal yaşantılarını sürdürmüşlerdir. Bu dönemlerde o civarlarda Kumanlara baskı kuracak başka bir göçebe Türk boyunun da olmadığı anlaşılmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Kumanlar'dan çoğu Macaristan'a gitmiş ve Macar kralları tarafından farklı bölgelere yerleştirilmişti. Onlar, Macar kralının askeri gücü içerisinde atlı asker atlı asker olarak vazifelendirilmişlerdi. Ayrıca 1132'da Çek kralının Alman imparatoruna İtalya seferi sırasında, Kumanlar'dan meydana gelen bir askeri birlik yolladığı bilinmektedir. Bohemya'da Kumanlar olmadığına göre, bu kuvvetlerin Macar kralının olduğu anlaşılmaktadır. Çok sonraları, 1203'de Alman imparatoru Otto'nun (IV) Tübingen'deki kuvvetleri içerisinde Kumanların yer aldığı aktarılıyor. Bu güçlerin de Macaristan'dan geldikleri büyük oranda doğrudur (Eckhart, 1949, s. 48-49; Kurat, 1972, s. 81-85). İşte bu yolla Kumanların garptaki kolları sürekli olarak Macaristan'a kaymış ve orada kralların askeri vazifeleri altına girerek yerleşik düzeni benimsemişlerdir.

1239'da Doneç havzasında Batu Han yönetimindeki Moğol güçleri ile Kumanlar arasındaki savaşta Kuman ordusu yenilmiş ve *Kotyan (Köten)* önderliğindeki 40 binin üzerinde Kuman Macaristan'a sığınmıştır. Sonuç olarak Macaristan'a küçümsenemeyecek sayıda Kuman daha girmiştir (Eckhart, 1949, s. 49, 64-65; Rasonyi, 1939, s. 410-411).

Macaristan kralı *Bela*, Moğolların savaş stratejilerine hakim olan Kuman hafif atlı birliklerinden

faydalanarak, Kumanları Moğollara karşı kullanmak istemişti. Halbuki Moğol birliklerine Kumanların şarktaki 3 veya 4 grubundan çok sayıda atlı birlik dahil olmuştu. Moğol ordusundaki askerlerin Türkçe konuşması, Avusturya prensi Fridrik Badenbergr'in Macarlar tarafındaki Kuman Hanı Köten'in Moğol casusu olabileceği şeklindeki öngörüsünü doğrulamaktadır. Galejana gelen halkın masum Köten'i parçalayarak öldürdüğü kayıtlardadır. Bundan sonra Kumanlar, Moğollar ile Macarlar arasında cereyan eden büyük savaştan önce Macar ordusunu bırakarak Macaristan'dan Balkanlara doğru çekilmiş ve Macar ordusu Moğollar önünde yalnız kalmıştır. Macar ordusu eski süvari yöntemini unuttuğundan dolayı, hafif Moğol atlısının ok hücumu karşısında dağılmıştır. Büyük miktarda asker kaybeden Macaristan'ın tekrardan toparlanmasında Kumanların rolü çok büyük olmuştur. Çünkü Moğolların geriye çekilmesinin sonrasında Macar kralı Bela yanlısını anlayıp Kumanları ülkesine yeniden almaya başlamıştır (Rasonyi, 1993, s. 142; Eckhart, 1949, s. 49-50; Özyetkin, 1994, s. 20).

Özellikle 1200'lü yılların ikinci yarısından başlayarak nüfusu azalan Macaristan'da Kumanlar önemli bir askeri varlık haline gelmişlerdir. Ülkenin yaklaşık yüzde otuzu Kumanların yönetimi altına girmiştir. Macaristan'a kabul edilmesinin ilk koşulu Hıristiyanlığı kabul etmek olduğu halde, bu gerçekleşmemiştir. Kumanlar eski inançlarını devam ettiriyordu (Eckhart, 1949, s. 54-55; Rasonyi, 1983, s. 35). Kumanların ülkedeki hakimiyeti onları biraz şımartmıştı. Macarlar bu gelişmeden pek de memnun değildi. Bundan dolayı ülkede iç karışıklıklar çoğaldı. Bu taraf tutma esnasında yaşanan çatışmalardan dolayı memleketin Macar ve Hıristiyan karakteri tehlike altına girdi. Macar karşıtı olarak garpta haçlı seferi hazırlıkları başlarken, Kral Laszlo IV. (ana tarafından Köten Han'ın torunu) içlerinde *Uzur*, *Alpar* ve *Tolun*'un da yer aldığı 7 Kuman oymak başkanı ile bir araya gelerek Kumanların bir düzene çekilip çeşitli kurallar oluşturulması noktasında hemfikir oldular. Bu anlaşma ve "*Teteny Kurultayı*" hükümleri gereğince Kumanlar, Hıristiyan olmayı, yerleşik hayata geçmeyi, konut inşa etmeyi, Hıristiyan esirleri özgür bırakmayı benimsediler. Bu anlaşma sürecinde Kumanlar eski kültürlerine bağlı kalarak kafalarını tıraş etme müsaadesini aldılar. Bu kanunla, Kumanlar Tuna ile Tisa nehirleri ve Maroş-Temeş ırmakları arasına yerleştiler. Kararlardan benimsmeyen Kumanlar ise ayaklanarak Moldva tarafından akına kalkan Oldamur Han'ın yönetimine girdiler. Oldamur'un akını başarısız olunca, Kumanlarla ilgili verilen kararlar yürürlük buldu (Eckhart, 1949, s. 65-66, 71; Melek Tekin, 1991, s. 155-156; Rasonyi, 1939, s. 411-412).

XV. yüzyılın hitamına gidilirken bazı Kumanlarda eski inançların devam ettiği görülmektedir. Fakat zamanla onların da Macar yaşantısına uyum sağladıkları anlaşılıyor ve 1470'de Dnyester civarından Macaristan'a gelen Kuman nüfusunun da Macar kimliğine benzediği günümüze gelen bilgiler arasında yer almaktadır (Rasonyi, 1983, s. 35-36; Rasonyi, 1939, s. 412).

XVI. yüzyıldan başlayarak Kumanların tarihi Macar tarihiyle iç içe geçmekte ve bugün onlar gerçek Macar olarak kabul görseler de, onların yerleştikleri alanlardaki yer isimleri, arşiv belgelerinde ortaya konulan şahıs isimleri ve hatta günümüzde geçerli kimi soyadları onların Türk olduklarına delil olmaktadır (Rasonyi, 1993, s. 143).

Kumanlar-Romenler

Romanya'da özellikle son dönemlerde tarih, arkeoloji, dil, folklor ve etnografya alanlarında yapılan çalışmalarda Romenlerin çeşitli yüzyıllarda Türkler ve Türk medeniyeti ile ilişki içerisinde olduğu ve bu kişilerde etkilendikleri ortaya konulmuştur. Eflak, Moldavya, Transilvanya ve Dobruca gibi Romen toprakları Türkler ve Türk Medeniyeti ile ilk irtibatını IX-XIII.yüzyıllarda kurmuştur. Bazı Romen tarihçilere göre *Peçenek Türkleri* Moldavya'nın cenubuna IX. yüzyılın sonlarında, kimilerine göre ise X. Yüzyılın başında

yerleşmişlerdir (Ekrem, 1983, s. 1709).

Peçenek ve Oğuzların ardından Kumanların XI. asrın ikinci yarısından sonra Harezm'den Tuna nehri kenarındaki “*Demir Kapılar*” bölgesine kadar uzanan geniş bir coğrafyayı ele geçirerek Dobruca'nın cenubuna ve Karadeniz civarlarına, Deli-Orman tarafına kadar meskun oldukları aktarılmaktadır. (Ülküsal, 1966, s. 15; Ekrem, 1983, s. 1709-1710; Ülküsal, 1976, s. 1082) Kumanların Karpat-Tuna bölgesindeki egemenliği büyük Moğol yayılımına(1241) kadar, yani yaklaşık olarak iki asır sürmüştür. Kumanlar geriye kalan Türk kavimlerinin tersine hakimiyetlerinin sonu dönemlerine doğru kitle olarak Hristiyanlığı kabul etmişlerdir (Zobian, 1984, s. 265; Guboğlu, 1976, s. 769-770). Fakat Dobruca civarındaki ve diğer Türk kavimleriyle beraber yaşayan Kumanları dışarıda bırakmak gerekmektedir kanaatine sahibiz.

Romenlerin Balkanlarda ve özellikle Eflak'ta ve Moldavya'da Peçenekler ile ve sonrasında da Kumanlarla birlikte yaşadıkları kesindir. Kumanların döneminde bu coğrafyaya “*Kumania*” denildiği bilinen bir gerçektir. Romen tarihçi Filitti, “*Kumania*”nın kuman tabakası ile onlara bağlı Romen toprağı olduğunu kabul eder (Rasonyi, 1983, s. 42-43).

Romenler tarafından istila edilen alanların yerleşme tarihinde ve dahası Romen devletinin kuruluşunda Türklerin önemli bir etkisi olduğunu, Romen şahıs adlarının incelenmesi doğrulamaktadır. Eflak ve Boğdan akarsu isimlerinin büyük bölümü Türkçedir. Bilindiği üzere yerleşme tarihi açısından akarsu isimleri birinci dereceden önem arz etmektedir. Diğer yandan Romen tarihinin başlangıcının olduğu yer “*Curteo de Arges*” Türkçe olduğu gibi Romen devletini kuran kişi de Kuman soyundan bir Türk'tür (Zobian, 1984, s. 266-267; Rasonyi, 1939, s. 418-419).

Moğol istilasının ardından günümüz Romanya coğrafyasında Romenler çok az bulunmasına karşın Kumanlar önemli bir fonksiyona sahipti. Moğolların ardından burada bir yüzyıl kadar barış hâkim oldu. 1330'lu yıllara gelindiğinde birden bire Romen prensinin belirip askeri ve siyasî alanlarda başarı yakaladığını görüyoruz. *Basaraba* isimindeki bu kişi, Romenlerin ilk hükümdar hanedanı kurucusu olarak kabul edilmektedir (Rasonyi, 1993, s. 150). Ancak bir yüzyıl kadar önce “*Kumania*” olarak adlandırılan bir ülkenin birden bire “*Romania*” olması müverrihler tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır.

“*Basaraba*”nın Kıpçak Toktemir Han'ın oğlu olduğunu iddia edenler (Öztuna, 1990, s. 165; Kafesoğlu, 1993, s. 183; Çeyet, 1993, s. 36) olduğu gibi onun bir Türk veya Türkleşmiş Moğol olduğu kabulünü taşıyanlar da vardır (Rasonyi, 1993, s. 150). Moğol hakimiyeti esnasında Türkçe konuşulduğu ve halkın çoğunlukla Türklerden oluştuğu göz önünde bulundurulursa, *Basaraba*, Türkleşmiş Moğollardan olsa bile (Rasonyi, 1993, s. 150) Türk Kültürünü temsil ettiği açıktır. Rasonyi, Macar arşivlerini temel alarak bu civarda Kumanlar ile Tatarların (Moğollar) birlikte yaşadığını aktarmaktadır. Öyle ki, *Basaraba*'nın babasının isminin “*Tokomer*” olduğu bilinmektedir. Rus salnamesine göre, *Basaraba*'dan bir kuşak evvel, *Basarabya*'da ve onun civarındaki talanlarda “*Toktomer*” isimli bir Tatar prensi yaşıyordu. Cengiz'in oğlu Coci ailesinde, iki asır içinde 4 kez *Toktomer* isminin geçtiği biliniyor. Acaba *Basaraba*'nın pederi olan *Toktomer*, Coci'nin oğlu *Orda*'nın torunu olan *Toktomer* ile aynı kişi midir, yoksa *Tokta Han*'ın oğlu *İlbasar*'ın biraderi olan *Toktomer* midir? Sonuç olarak hangisinin oğlu olursa olsun Cengiz Han'ın 5. veya 6. göbekten torunu sayılmaktadır (Rasonyi, 1939, s. 419-420).

Kumanların ve dolayısıyla Tatarların, Romanya'da üstlendikleri bu önemli vazifeleri sadece “*Basaraba*” değil, diğer belgelerin de onayladığı görülmektedir. XV ve XVI. asır kaynaklarında aktarılan Romen devlet önderleri ve soylu ailelerin isimleri içerisinde; “*Akbaş, Bilik, Akkuş, Bozdoğan, Berendey, Bars*

Barak, Bağbars, Belçir, Buğa, Kara, Kazan, Şişman, Kızıl, Temirtaş, Ötemiş ve Tok” gibi bir çok Kuman ismine tesadüf edilir (Kafesoğlu, 1993 s. 184; Öztuna, 1990, s. 164). Romanya’daki birçok köy isimleri içerisinde de buna benzer şahıs isimlerinden esinlenmiş olanlar mevcuttur (Zobian, 1984, s. 265-272; Rasonyi, 1973, s. 74).

XIV. asrın ikinci yarısında, *Dobruca*’da kurulan devleti de Kumanlardan saymak gerekmektedir. Bir yandan Bulgar, bir yandan da Bizans gücünün zayıfladığı bir dönemde, Bizans imparatoriçesi Anna tarafından desteğine baş vurulan (1346’da) aşağı Tuna bölgesi yerel komutanlarından Balika’nın oğlu Dobrotiç, 1354’lerden sonra, ilerleyen zamanlarda kendi ismiyle zikredilecek olan coğrafyanın hâkimi olarak 1385 senesine kadar Balkanlar ve Karadeniz’de önemli siyasî vazife üslenmiştir. (Decel, 1977, s. 633) Dobruca devletini, 1354 senesi yerine Dobrotic’in babası Balika dönemiyle, yani 1320 senesinde başlatanlar da vardır. (Öztuna, 1990, s. 161) Bakır paraları günümüze ulaşmış olan Dobrotic’in oğlu İvanko (Vanko-Yanko) zamanında XIV. yüzyılın hitamına doğru bir ara Romen yönetimi altına girdiği tahmin edilen bu ufak “*Dobruca Devleti*”nin toprakları 1417 senesinde Osmanlı Devleti’nin yönetimi altına girmiştir (Decel, 1977 s. 633).

Kumanlar-Bulgarlar ve Sonuç Yerine

Tarihi kayıtlar, Peçenekler’in XI. asrın ikinci yarısının ortalarına kadar Bulgaristan’a hâkim olduğunu aktarmaktadır. Bu tarihlerden başlayarak Bulgaristan civarında Kuman Türkleri görünmeye başlamaktadır (Bailly, Tarihsiz, s. 316; Çay, 1985, s. 66). XI. asrın sonlarından itibaren XII. asırda Kumanlar, Romanya ve Ukrayna üzerinden adeta bir fırtına gibi Balkanlara inmeye başlamışlar, birinci olarak şimal Bulgaristan’ın *Tuna boyu* ve *Dobruca* bölgelerine, ardından cenuba inerek Rodoplar ve Makedonya’nın şark bölgesine yerleşmişler ve dağıldıkları topraklara da coğrafi adlarını vermişlerdir. Örneğin, Sofya’daki *Kumantsi*, Nevrokop’ta *Kumança*, Makedonya’daki *Kumanova*, Kesriye’de *Kumaniçevo*, Vidin’de *Kumani* adası, Niğbolu’da *Komana*, Lofça’da *Kumanitsa* gibi isimler onların eserleridir (Memişoğlu, 1995, s. 18-19; A. J. Yakubovskiy, 1952, s. 273-297). Şunu da aktarmak gerekir ki, Kumanlarla Bulgarların ilk irtibatını Kumanların bu civara gelmesi sonrasına hasretmemek gerekmektedir. Çünkü 1060’larda Aşgıl (İsgıl) Bulgarlarının, göç alanları arasında yer alan Don nehri bölgesinde Kumanlarla ilişki kurdukları, sonraki senelerde de Cimc (Emba) ve Yayık boyunda göçen Oğuz ve Kumanların bir bölümüyle ekonomik ilişkiler içerisinde oldukları (Alp,1987, s. 252-257; Kurat, 1970, s. 785) anlaşılmaktadır.

Kumanların 1087 senesinde Peçeneklerin de yardımıyla Bulgaristan, Yeni Pazar, Kosova, Bosna Makedonya ve Arnavutluk’u kapsayan ve merkezi *Kumanova* olan” “*Kuman-Peçenek Türk Federasyonu*” nu oluşturdukları ve böylece de ilk kez Türk harici yapılara karşı “*milli birliğin*” meydana getirilmesi yolunu seçtikleri aktarılmaktadır. Fakat Kuman-Peçenek birlikteliği 1091 senesinde politik özelliğini yitirmiştir (Hazai, 1979, s. 373; Memişoğlu, 1995, s. 19). XI. asrın hitamında bu civardaki Kuman etkisi Bulgaristan’daki Bizans iktidarını bitirmiş ve bölgede yaşayanlara bir rahatlık getirmiştir. Bu zamanlarda bölgeye gelen Kumanlar çoğunlukla Hıristiyanlaşmış ve Slavlaşmıştır (Çay, 1985, s. 66). Bu şekilde Batı Trakya, Makedonya ve Bulgaristan’ın dağlık bölgelerinde bulunan çok sayıda Kuman Türkü, sonraki dönemlerde yine Karadeniz’in şimalinden gelen Kuman gurupları ve Osmanlı Devleti döneminde Anadolu’dan gelen Türkler yardımıyla kendilerini yenileme fırsatı bulmuşlardır.

XII. asrın sonlarına gelirken Romenlerin, Kumanların ve Bulgarların yapılanmasına ne kadar etki ettikleri daha iyi anlaşılır. Zamanında Avarların Slavları teşkilatlandırması gibi, Kuman yöneticilerinin de Balkanlarda benzeyen hizmetleri mevcuttur. 1185-1237 civarında Tuna’nın cenup kısmında yoğun olarak

yaşayan Kumanların Bizans'a yönelik Bulgar bağımsızlık çabalarında yer edindikleri bilinmektedir. Mücadeleyi başararak II. Bulgar devletinin yönetimin ele alan *Çar Asen* (1187-1196) Kuman kökenlidir (Khoniates, 1995, s. 120-123; Rasonyi, 1993, s. 153-154; Zobjan, 1984, s. 271; Kafesoğlu, 1993, s. 183). Asen'in ikinci kardeşi Kaloyan yönetiminde Bulgar krallığının daha da geliştiği ve Kaloyan'ın, Bulgar ve Roma kiliselerinin birleşmesini kabullendiği aktarılmaktadır.

1218 yılından sonra eski Asen'in kanından gelen ve Bulgar krallarının en önemlilerinden olan *II. Asen*'in, (1218-1241) Sırp kralı ile yakın dostluk ilişkileri içerisinde olduğu, *I. Asen*'in tersine Romayla bütünleşme anlayışını bırakarak İznik Rum kilisesi ile anlaştığı ve Bulgar kilisesini patriklik haline soktuğu belirtiliyor. Yine Kral II. Asen'in, İstanbul'da güçsüz Latin İmparatorluğunun yaşamasından faydalanarak Bulgar krallığını Balkanların en önemli siyasi gücü durumuna getirdiği bir dönemde, şarktan gelen Moğol güçlerinin, Bulgaristan krallığını önemli ölçüde zayıflattığı ve krallığın gerileme dönemine girdiği anlaşılmaktadır (Acaroğlu, 1988, s. 13).⁴

1240-1241de Rus ve Kuman topraklarının Moğollar tarafından istila edilmesi sonrasında Kumanlardan bir kısmın Aşağı İdil ve Don boyundan Orta İdil ve Bulgaristan'ın ormanlık ve dağlık topraklarına gelerek Balkanlardaki Kuman yoğunluğunu artırdıkları görülmektedir (Ostrogorsky, 1981, s. 402-406; Kurat, 1970, s. 799; Kurat, 1972, s. 97; Adji, 2002, s.221-232). Bu sırada Bizans İmparatoru Johannes Vatatzes'in Balkanlarda yeniden gücünü artırdığı ve Moğolların önünden çekilen Kumanların bir bölümünü toprak karşılığında askeri hizmet yükümlülüğüyle Trakya'da, Makedonya'da ve Batı Anadolu (Menderes Vadisi, vb)'da yerleştirdiği (Rasonyi, 1993, s. 154; Gökbel, 2001, s.39; Tekin, 1991, s. 157) ve Bulgar krallığı içerisinde etkin olarak yer alan diğer Kuman gruplarına karşı en etkili şekilde kullandığı aktarılıyor.

1280 yılında Bulgar krallığının yönetimine yine Kuman kökenli olan Terter'in geçtiği görülmektedir (Rasonyi, 1993, s. 154; Gökbel, 2001, s.39; Tekin, 1991, s. 157). Terter, Bizans'ın baskısını sonlandırıp Moğolların hakimiyetini kabullenmiş ve şahsını da o dönemde Altınordu'nun garbında olan Nogay Han'a yaslamıştır. O esnada Bulgaristan'ın yegane erki Nogay Handı. Bulgar krallarını tahtan indirmek ve çıkarmak ondan sorulmaktaydı (Acaroğlu, 1988, s. 14). Terter'den sonra sırayla oğlu *Svetoslav* ve torunu *II.Terter* tahta çıkmış ve Terter hanedanı 1323 senesine değin iktidarı elinde tutmuştur (Öztuna, 1990, s. 157).

1323 senesinden başlayarak Bulgaristan'ın yönetiminde yine Kuman kökenli Şişman ailesini görmekteyiz. Mikhail Şişman da Nogay Han'ın takdiriyle bu vazifeye getirilmiştir. Şişman yönetiminde Bulgaristan'da gerçek manada birlik olmamıştır. Şişman Vidin şehrinin beyi olmuştur. Terter'in biraderi Eltimir, cenup Bulgaristan'da Kızanlık civarının hakimiydi. Yine XIV. Asırda, yukarıda bahsettiğimiz gibi, diğer bir Kuman komutanı Balık da Dobruca'da iktidar kurmuştur. O dönemde asıl Bulgar kökenli olanlar cenup Bulgaristan'da etkindi. Nogay Han'ın desteğiyle Bulgaristan'da birliği gerçekleştirme gayretleri içerisinde olan Şişman, bu amacını gerçekleştirememiştir. Şişman'ın ardından *Aleksandır İvan* (1331-1365), ve aynı soydan *II. Şişman* (1365-1393) yönetime gelmiştir (Acaroğlu, 1988, s. 14-15).

1393 senesinden sonra bu coğrafyada Osmanlı hâkimiyeti kurulmuş, II. Bulgar krallığı sonlanmış ve bu nedenle Bulgaristan'daki Kuman egemenliği noktalanmıştır. Sonuç olarak II. Bulgar Krallığında Kumanlar önemli roller üstlenmişlerdir. Gerek krallar, gerekse yüksek soylu sınıfı onlardan meydana

⁴ Ayrıca bkz: (Feher, 1984)

gelmiştir. Diğer yandan Moğolların ağırlığı ile hayat bulan Altınordu Devleti hızlı bir şekilde Kumanlaştığı için Nogay Han iktidarındaki Tatar egemenliği esnasında da Kuman baskın oluşu devam etmiştir.

Kaynakça

- [1] Abstracta, Iranica (Suppl. Studia Iranica) (1997), XV-XVII, 1992-1993, Tahran.
- [2] Acaroğlu, M. Türker (1988), Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [3] Adji, Murat (2002), Kıpçaklar, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- [4] Ahincanov, S.M. (1995), Kapçaku-Kıpçaki, Almatı.
- [5] Alp, İlker (1987), Bulgar Türk Devleti, Tarihte Türk Devletleri I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara.
- [6] Arat, Reşid Rahmeti (1967), "Kıpçak", İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, MEB, İstanbul.
- [7] Aygil, Yakup (1995). Hıristiyan Türklerin Kısa Tarihi, Ant Yayınları, İstanbul.
- [8] Bailly, Auguste (t.y.). Bizans Tarihi, Çev. Haluk Şaman, C.2, İstanbul.
- [9] Baştav, Şerif (1989), Bizans İmparatorluğu Tarihi (1261-1461), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [10] Bela, Kossanyi (1949), "XI-XII.nci Asırlarda Uz'lar ve Komanlar'ın Tarihine Dair", Çev. Hamit Koşay, Belleten, Cilt 8, sayı 29, (II.Kanun), Ankara.
- [11]Çay, M. Abdulhaluk (1985), Bulgaristan Türkleri. Türk Kültürü, Cilt 23, Sayı262, Ankara.
- [12]Çeyet, Cevat (1993), Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış. Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü.
- [13]Decel, Aurel (1977), "Dobruca", İslam Ansiklopedisi, Cilt 3. MEB, İstanbul.
- [14]Eckhart, F. (1949), Macaristan Tarihi, Çev. İ. Kafesoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [15]Eberhard, W. (1996), Çin'in Şimal Komşuları, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [16]Ekrem, Mehmet Ali (1983), "Türk Medeniyetinin Romen Ülkelerinde İzlerine Dair Bazı Mülahazalar", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, (Ankara, 11-15 Ekim1976), Cilt 3, Ankara.
- [17]Feher, Geza (1984), Bulgar Türkleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [18]Gerdizi, Ebu Said Abdülhay b. Dahhak b. Mahmud (1968), Zeynü'l-Ahbar, Haz. Abdülhay Habibi, Bünyad-ı Ferheng-i İran, Tahran.
- [19]Golden, Peter B. (1996), "Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış", Uluslararası Türk Dili Kongresi (1992), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [20]Gökbel, Ahmet (2000), Kıpçak Türkleri, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- [21]Gökbel, Ahmet (2001), "Bulgaristan Türk Halk Kültüründe Kuman (Kıpçak) Türkleri'nin Yeri", Bulgaristan Türk Folkloru (II. Uluslararası Bulgaristan Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri), Folklor Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara.
- [22]Guboğlu, Mihail (1976), "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Cilt 2, Ankara.

- [23]Hamzaoğlu, Yusuf (2000), Balkan Türklüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [24]Hazai, G. (1979), “Kıpçak”, The Encyclopedia of Islam, (New Edition), V, Leiden.
- [25]Hazai, G. (1979), “Kuman”, The Encyclopedia of Islam, (New Edition), V, Leiden.
- [26]Kaşgarlı Mahmud (1992), Divanü Lügati't-Türk, III, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- [27]Kafesoğlu, İbrahim (1993), Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- [28]Khoniates, Niketas (1995), Historia, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), Çev. F. Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [29]Kıldıroğlu, Mehmet (2013), Kırgızlar ve Kıpçaklar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [30]Kumanoglu, Yusuf Blaškovič (1966), “Çekoslovakya Topraklarında Eski Türklerin İzleri”, Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara. (341-351)
- [31]Kurat, Akdes Nimet (1937), Peçenek Tarihi, Devlet Basımevi, İstanbul.
- [32]Kurat, Akdes Nimet (1972), IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- [33]Kurat, Akdes Nimet (1970), “Bulgar”, İA, II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- [34]Kurat, Akdes Nimet (1970), “Bulgaristan”, İA, II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- [35]Marquart, J. (1914), Über das Volkstum der Komanen, Drugulin, Berlin.
- [36]Memişoğlu, Hüseyin (1995), Bulgaristan'da Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [37]Minorsky, V. (1937), Hudud al-'Alam: the Regions of the World: a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D., Çev. Minorsky, London.
- [38]Ostrogorsky, Georg (1981), Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [39]Ögel, Bahaeddin (1948), “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 6, sayı 4, Ankara. (259-278)
- [40]Ögel, Bahaeddin (1979), Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Kömen Yayınları, Ankara.
- [41]Ögel, Bahaeddin (1988), İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [42]Öztuna, Yılmaz (1990), Devletler ve Hanedanlar, III, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [43]Özyetkin, Melek (1994), “Kıpçak (Kuman) Türkleri I”, Kırm Dergisi, II/6, Ankara.
- [44]Pritsak, Omeljan (1995), “Polovets ve Ruslar”, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Türk Dünyası Araştırmaları, sa:94, İstanbul.
- [45]Rasonyi, Laszlo (1993), Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [46]Rasonyi, Laszlo (1983), Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler, Haz.

- Ş.K.Seferoğlu- Adnan Müderrisoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [47]Rasonyi, Laszlo (1943), “Ortaçağda Erdelde Türklüğün İzleri”, II. Türk Tarih Kongresi, (20-25 Eylül 1937), Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul.
- [48]Rasonyi, Laszlo (1939), “Tuna Havzasında Kumanlar”, Belleten, Cilt 3, sayı 11-12, Ankara.
- [49]Rasonyi, Laszlo (1973), “Kuman Özel Adları”, Türk Kültürü Araştırmaları (1966-1969), Ankara.
- [50]Sümer, Faruk (1997), Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları, Ders Kitapları Anonim Şirketi, İstanbul.
- [51]Sümer, Faruk (1967), “Kimek”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, MEB, İstanbul.
- [52]Sümer, Faruk (1980), Oğuzlar (Türkmenler), Ana Yayınları, İstanbul.
- [53]Sa'di-i Şirazi (1989), Gülistan tercümesi: Kitabı Gülistan bi't-Türki, Haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Çev. Seyf-i Serayi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [54]Safran, Mustafa (1993), Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlere Göre Kuman/Kıpçak'larda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [55]Şeşen, Ramazan (1985), İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [56]Tekin, Melek (1991), Türk Tarihi Ansiklopedisi, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- [57]Togan, Z.V. (1981), Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- [58]Türk Ansiklopedisi (1974), “Kanglı”, Cilt 21, MEB, Ankara.
- [59]Türk Ansiklopedisi (1975), “Kimekler”, Cilt 22, MEB, Ankara.
- [60]Türk Ansiklopedisi (1975), “Kıpçak”, Cilt 22, MEB, Ankara.
- [61]Uğurlu, Mustafa (1987), Münyetü'l-Guzât, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [62]Ülküsal, Müstecib (1966), Dobruca ve Türkler, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [63]Ülküsal, Müstecib (1976), “Romanya Türkleri”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [64]Yakubovskiy, A. J. (1952), “IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihî Topoğrafisi Meselesine Dair”, Belleten, Cilt 16, sayı 62, Ankara.
- [65]Zobian, Maria Lazarescu (1984), “Cumania as the Name of Thirteenth Century Moldavia and Eastern Wallachia”, Journal of Turkish Studies (Turks, Hungarians and Kıpçaks), Cilt 8, Harvard.